

**ŞAAHAR TEPEŞİ VE BÖLGEDE BULUNAN KAYA ÜSTÜ TASVİR,
DAMGA, YAZIT VE KURGANLAR**

**Petroglyphs, Markers and Inscriptions on Saahar Hill and Cairns Vicinity
of This Hill**

Dr. Osman MERT*

ÖZ

Moğolistan coğrafyasında, eski Türk kültürüne göre kutsal sayılan yerlerden biri de Gov Altay'ın Çandmani ilçesi sınırları içinde yer alan Şaahar tepesidir. Gov Altay'ın yaklaşık 50 km güneydoğusunda, Çandmani ilçesi sınırları içinde bulunan Şaahar tepesi, üzerinde barındırdığı kaya üstü tasvir, damga ve yazıtlarla Türk kültür ve uygarlığı açısından son derece önemli bir yere sahiptir.

“Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar” başlıklı bu çalışmada önce Şaahar tepesi, Türk kültüründe “dağ kültü” açısından değerlendirildi. Daha sonra ise, Şaahar tepesinde bulunan kaya üstü tasvirler, damgalar, yazıtlar, kurgan ve mezarlar görüntüleriyle de desteklenerek incelendi

Anahtar sözcükler: Gov Altay, Şaahar, Şaahar yazıtları, kaya üstü tasvir, damga

ABSTRACT

One of the sacred places according to Turkish culture in Mongolian geography is Saahar Hill which is in the borders of Chandmani borough in Gov Altay. Saahar Hill, 50 km away from Gov Altay, in the borders of Chandmani borough with petroglyphs, markers and inscriptions in terms of Turkish culture and civilization is extremely important.

In the study entitled “Petroglyphs, Markers and Inscriptions on Saahar Hill and Cairns Vicinity of This Hill” the Saahar Hill was initially investigated in terms of “beliefs associated to mountain”. Then petroglyphs, markers, inscriptions on Saahar Hill, and graves and cairns vicinity of it were investigated with photographs in terms of Turkish culture.

Keywords: Gov Altay, Shaahar, inscriptions of Shaahar, petroglyph, marker

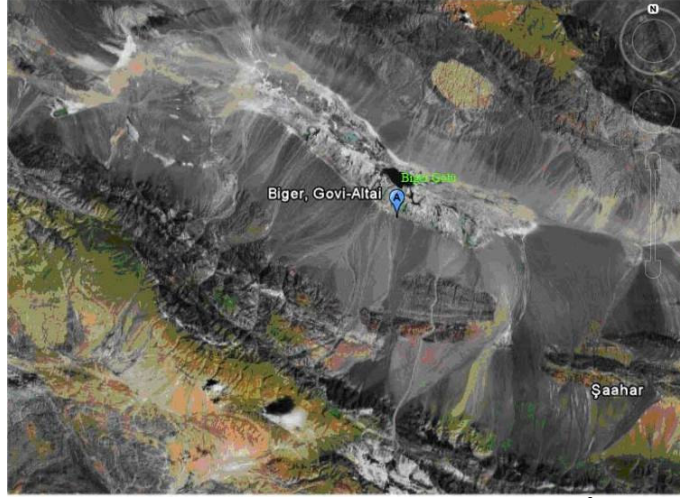
1. Şaahar Tepesi ve Türk Kültüründe “Dağ Kültü”

Moğolistan Cumhuriyeti'nde eski Türk kültürüne göre kutsal sayılan yerlerden biri de Şaahar tepesidir. Gov-Altay'ın yaklaşık 50 km güneydoğusunda, Çandmani ilçesi sınırları içinde bulunan

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğrt. Üyesi.

~ 2 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

Şaahar tepesi (47 386910E 5031715N 2313 m), üzerinde barındırdığı kaya üstü tasvir, damga ve yazıtlarla Türk kültür ve uygarlığı açısından önemli bir yere sahiptir. Bölgedeki diğer tepelere göre yüksekliği daha az olduğundan Moğollar tarafından “Şaahar tolgoı (Şaahar tepesi / Küçük tepe)” şeklinde adlandırılan tepe üzerinde şimdiye kadar üç yazıt tespit edilmiş ve yayımlanmıştır.¹ Ancak başkanlığını Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ’ın yürüttüğü “Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi” adlı proje çerçevesinde 23 Temmuz 2007 tarihinde bölgede yapmış olduğumuz araştırma ve incelemelerde elde edilen veriler çerçevesinde şimdiye kadar yapılan yayınları değerlendirdiğimizde söz konusu yayınların yalnızca alandaki yazıtlarla sınırlı kaldığı görülmüş ve böyle bir çalışmanın yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Zira bölgede bulunan kaya üstü tasvirlerin, damgaların, yazıtların, kurganların ve mezar komplekslerinin hepsi bir bütünü teşkil ettiğinden tamamının birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Biger gölü ve Şaahar bölgesinin uydu görüntüsü²

¹ G. Gongorcav, Şaahar, Tolgoın Hadmı Zurag, *-Mongol Nutag Dah' Tuuh Soyöln Dursgal (Sedevçilsen Davlah)*, Ulaanbaatar, 1999, s. 64; Yu Boldbaatar, Şaaharın Türeg Biçees, *Altaica I*, Ulaanbaatar, 2001, s. 171-173; Yu Boldbaatar, Şaaharın Türeg Biçees, *Altaica I*, Ulaanbaatar, 2001, s. 171-173; Tsendiin Battulga, Şaahar Tolgoın Ertniı Biçgiın Dursgal, *Mongol Sudlal*, C. 25, S. 248, Ulaanbaatar, 2005, s. 29-32.

² bk. www.google.com/maps

Şaahar tepesinin genel görüntüsü

Eski Türk inanç sisteminin en belirgin özelliklerinden biri, Türkler'in kendi yaşam tarzları için önem arz eden tabiatın temel kavramlarına / unsurlarına bir ruh verip onları saygınlıştırmaları ve kutsallaştırmalarıdır. Şamanlık inanç sisteminde; dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, orman, kaya kültlerinin önemli bir yeri vardır. Eski Türkler, bu kültlerin hepsine birden **yer-sub** adını vermişlerdir.³

Eski Türk kültürünün ağırlığının hissedildiği bu coğrafyada, dağ ve ağaç kültüne ya da bu kültürün izlerine her yerde rastlanmaktadır. Orta ve merkezî Asya dağlarının çoğu Türkçe ve Moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen Han Teñri, Bayan Ula, Buztağ Ata, Bayın Ula, Iduk Art, Kayra Kaan, Erdene Ula, Kuttağ, Nurata gibi adlar taşımaktadır. Zira Göktürkler, aynı inanç sistemi çerçevesinde Iduk Ötüken, Iduk Baş, Tamag Iduk gibi dağları takdis ederek hepsine “ıduk yer su” demişlerdir.⁴

A. İNAN, Türk şamanizmiyle ilgili bilgiler verirken insanı azametiyle şaşırtan dağların, geniş sahrada ayrı bir manzara teşkil eden tepelerin, gürültü ile akan nehir ve çayların, nimet menbaı olan otlak ve çayırların sayısız “idi/ilah”larla dolu olduğunu, Altay Türkleri'nin bunların bazılarını şükran

³ Sema Barutçu- F. Özönder, Çankırı Folklorunda Yaşayan Şamanizm Unsurları Üzerine Görüşler: Eski Türk İnanç Sisteminde Ağaç Kültü ve Çankırı'daki İzleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 16, İstanbul, 1982, s. 155-162; Sema Barutçu- F. Özönder, Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular, *TUBA*, S. 22, Ankara, 1998, s. 171-184.

⁴ bk. A. İnan, Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 1998, s. 252-259.

~ 4 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

beyan etmek ve bazılarının şerrinden kurtulmak için dua okuduklarını belirtir.⁵ Gerdizî de Türk inanç sisteminde dağlardan bahsederken, Türklerin “Tanrının makamı” olarak algıladıkları dağlara taptıklarını kaydeder.⁶

Eski Türk inanç sistemini günümüzde en iyi yaşatanlardan Altay Türkleri'ne göre dağ ruhları tamamıyla bağımsız bir zümredir... Bu ruhlar insana iyilik yapar, refah ve saadet bahşederler; saygısızlığa karşı da ceza verir ve hastalık gönderirler. Hayvanların çoğalması, sağlık, umumî emniyet ve şerir ruhların (aza, yek) uzaklaşması hep bu ruhlar tarafından verilen nimetlerdir... Her dağ ruhu ancak kendisine ait muntıkaya hakimdir; diğer muntıkada bulunan ruhlarla münasebeti yoktur. Altaylı her kabile o veya bu dağı, ırmağı, kaya ve gölü kendi soyunun hâmisi telâkki eder; ona tapar... Altaylılar dağ ruhlarına kanlı kurbanlar verirler, saçı olarak bulgur karıştırılmış süt serperler.⁷

V. L. PRİKLONSKI'nin verdiği bilgilere göre de şamanlığa yeni kabul edilen şaman adayının töreni bir dağ tepesinde ihtiyar bir şamanın yönetiminde yapılır ve ihtiyar şamanın şaman adayına tekrar ettirdiği yemine ait sözlerde “... yüksek dağ tepelerinde bulunan ruhlara saygı göstereceğime, onlara canla başla hizmet edeceğime söz veriyorum...”⁸ ifadesi yer alır.⁹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi dağlar ve onların uzantısı olan tepeler, eski çağlardan günümüze Türklerdeki tabiat kültürünün en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Şaahar tepesi ve çevresinde yer alan oboo, kaya üstü tasvir, damga, yazıt ve mezarların da Türk kültüründeki “tabiat kültü / dağ kültü” çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

2. Şaahar Tepesinde Tespit Edilen Kaya Üstü Tasvirler:

Kaya üstü tasvirler, kavramların işaretlenmesi / kalıcılığının sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması itibarıyla sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşır. Türk boylarının yaşam biçimleri, inanç sistemleri, dünyayı algılama biçimleri ve estetik anlayışlarına dair önemli bilgileri geçmişten günümüze taşıyan kaya üstü tasvirler, kullanıldıkları dönemlerin kültür ve uygarlığının

⁵ bk. A. İnan, “Türk Şamanizmi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 389-396.

⁶ bk. A. İnan, Eski Türklerde ve Antlarda “Ant”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 317-330.

⁷ A.,V. Anohin, Altay Şamanlığına Ait Maddeler, *Makaleler ve İncelemeler* C. I, Ankara, 1998, s. 317-330, 404-453, (çev: A. İnan).

⁸ A. İnan, Eski Türklerde ve Antlarda “Ant”, *Makaleler ve İncelemeler* C. I, s. 317-330.

⁹ Moğolistan'da bizzat gördüğümüz şamanlar da bu bilgiyi teyit etmişler ve yemin töreninin yapıldığı yerin mutlaka kayın veya ardıç ağaçlarının bulunduğu bir alan olması gerektiği bilgisini eklemişlerdir.

günümüz dünyasındaki şahitleridir. Yer aldıkları bölgelerin coğrafî özelliklerini de yansıtan kaya üstü tasvirler, aynı zamanda dönemlerine ait canlı türleri ve kültürün söz konusu canlıları algılama biçimi hakkında da değerli bilgiler sunar.¹⁰

Türk kültür coğrafyasında buldukları yere göre farklı amaçlarla yapılan kaya üstü tasvirlerin bir kısmı her ne kadar iletişim amacıyla yapılmış olsa da Moğolistan'daki Gurvan Mandal, Biger, Şaahar... gibi kutsal sayılan bölgelerdeki kaya üstü tasvirlerin bir takım dinî inanışlar çerçevesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kaya üstü tasvirler kadar bunların buldukları mekânların kültür ve inanç sistemi içindeki yeri de önemlidir:

İnsanlar hangi inanç sistemine mensup olurlarsa olsunlar tarihin her döneminde Tanrı'ya ulaşmak, Tanrı'yla ilişki kurmak, dua etmek, yakarmak... amacıyla belirli mekânları kendilerine vasıta kılmışlar ve bu alanları da kutsal saymışlardır. Eski Türk inanç sistemine göre Tanrı'ya yakın olarak kabul edilen bu yerler aynı zamanda Türkler tarafından mezar alanı olarak da kullanılmıştır.¹¹ Yani kutsal olarak algılanan bu alanlar, yaşanan dünya ile ruhanî dünya arasında bir geçiş bölgesi olarak kabul edilmiş ve bu dünyadan ziyade diğer dünyayı temsil eden mekânlar olmuştur. Bu dünyada öbür dünyayı hatırlatan /çağrıştıran, Tanrı'ya ulaşmada vasıta olarak kullanılan bu alanlarda yılın belirli dönemlerinde Tanrı'ya bağlılık ve Tanrı'ya ulaşmış (ölmüş) ataların ruhları için kurbanlar kesilmiş, birtakım dinî faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle kutsal olarak algılanan bu alanlardaki hayvan figürlerinin, av ve savaş sahnelerinin, oboolara bırakılan at başı ya da kuyruğunun, dilek yazıları gibi öğelerin veya bağlanan bez parçalarının söz konusu inanç sistemi çerçevesindeki uygulamalar olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira o dönemde insanlar, dualarını, Tanrı için yaptıkları faaliyetleri, Tanrı'ya ya da kutsal ruhlara sundukları öğeleri, Tanrı'yla paylaşmak istedikleri mesajları / söz konusu kutsal alanlara kazıyarak

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Alyılmaz, Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 46 (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı IV), Ankara, 2002, s. 613-615; E. Jacobson, The Recreation of Landscape Settings in Petroglyphs of Northern Central Asia, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 3, 1998; D. Bayar, Gurvan Mandalın Hadnı Zurag, *Arheologiın Sudlal*, Tom. XVI, Ulaanbaatar, 1996, 89-102; Osman Mert, Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254; D. Tseveendorc- L Batçuluun- N. Batbold, *Molor Tolgoın Hadnı Zurag*, Ulaanbaatar, 2004, s. 32-33.

¹¹ Moğolistan'da görüştüğümüz şaman ve şaman hocalarının verdiği bilgiye göre şamanlar hâlâ dağ tepelerine defnedilmektedir.

~ 6 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

somutlaştırma gereği duymuşlardır.¹² Böylece yüzyıllarca süren uygulamalar sonucunda aynı alanda binlerce kaya üstü tasvir oluşmuştur:

Şaahar tepesindeki petrogliflerden genel bir görüntü

Av sahnelerinden birine ait görüntü

¹² Moğolistan'da yapmış olduğumuz araştırmalar sırasında insanların günümüzde de Tanrı'dan istediklerini/dileklerini kağıtlara yazarak kutsal yerlere astıklarını, yapıştırdıklarını veya bıraktıklarını tespit ettik.

Şaahar tepesinde yırtıcı bir hayvan üzerine binmiş bir şaman ve pek çok hayvan figürünü üzerinde barındıran bir kayanın görüntüsü

Şaahar'da tespit edilen hayvan figürlerinden görüntüler

Kaya üstü tasvirlerde geçiş sıklığı yüksek hayvanlardan dağ keçisi / tekesinin, geyiğin, kurdun, şamanların ruhlarla ilişki kurmalarında yardımcı hayvanlar olması dolayısıyla günümüzde şamanların çadırlarında eşyalarının bulunduğu bölümde, bir kısmının da elbiselerinde yer aldığı tespit edilmiştir:

~ 8 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

Bir şaman çadırında (kaya üstü tasvirlerde sık karşılaştığımız hayvan resimlerinin de yer aldığı) şamanın eşyalarının bulunduğu köşe

Kaya üstü tasvirlerde karşılaştığımız hayvanların bir kısmının da yer aldığı şaman elbisesinin arka kısmı

Üzerinde güneş, ay, dağ, ateş, geyik ve has damga bulunan geyik derisinden yapılmış şaman davullarından görüntüler

3. Şaahar Tepesinde Tespit Edilen Damgalar:

Türk boylarının, kabilelerinin “biz” kavramına ulaşma, yabancı / öteki kültürleri ve boylara göre kendilerini tanımlama sürecinde geliştirilen ve kullanılan damgalar üstlendikleri işlev itibarıyla sosyal ve kültürel açıdan son

derece önemli öğelerdir¹³. Türk destanlarında ve Çingizname’de konuyla ilgili yer alan bilgilerden de anlaşıldığı üzere toplum liderleri tarafından beylere verilen söz konusu damgaların boyların, kabilelerin millet kavramına ulaşma sürecinde önemli rol oynadığı görülmektedir:

Oğuz Kağan, ulusuna büyük ziyafet çektikten sonra şöyle der:

Ben sizlere oldum Kağan,

Alalım yay ile kalkan

Damga olsun bize “buyan” (*Damga bize hayır getirsin, bizi üstün kılın*)

*Boz Kurt olsun bize uran (Bozkurt bizim parolamız olsun)*¹⁴

Çingiz Kağan da beylerin her birine ayrı ayrı damga, kuş, ağaç, uran verir ve Buduncar oğlu Kıyat’a “*senin ağacın çam, kuşun sungur, uranın uracan, damgan palan olsun; Kongrat oğlu Sengle’ye de “senin ağacın elma ağacı, kuşun şahin, uranın Kongrat, damgan ay olsun...”* der.¹⁵ Üzerinde yer aldıkları nesneye veya yere göre farklı amaçlarla kullanılan bu damgalar, buldukları yere göre de farklı mesajlar taşırlar. Örneğin: Eski Türk inanç sisteminde Tanrı’ya yakın yerler olarak kabul edilen dağların zirvelerine, buldukları bölgede farklılık arz eden tepelere, kayalara işlenen tasvir ve damgalar, genellikle dinî endişelerle yapılırken; ağıl kenarlarına, otlaklara, hayvanlara, eşyalara, heykellere, mezarlara... işlenen damgalar genellikle diğer aile, boy ve farklı kültürlerle “aitlik” adına mesaj vermek üzere yapılmışlardır.¹⁶ Eski Türk inanç sistemine göre kutsal yerlerden olan Şaahar tepesini dinî duygularla ziyaret eden insanlar da zamanla kaya üstü tasvirlerin / mesaj vasıtalarının yanı sıra kendilerini de tanımlama gereği duymuşlar ve ziyaretlerinin ve eylemlerinin delili olarak kendilerinden bir iz / damga bırakmışlardır:

¹³ bk. Osman Mert, Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254; Osman Mert, Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 2007, s. 281-305.

¹⁴ A. İnan, Türk Destanlarına Genel Bir Bakış, *Makaleler ve İncelemeler C. I*, s. 220-237.

¹⁵ A. İnan, *agm.*; Azzaya, Badamin, Defter-i Çingiz-nâme, Survalciyn Sudalгаа, Ulaanbaatar, 2006, s. 46-47.

¹⁶ bk. Osman Mert, Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254; Osman Mert, Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 2007, s. 281-305.

~ 10 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

Şaahar tepesinde tespit edilen Saka döneminden günümüze Türk kültür coğrafyasının pek çok bölgesinde karşılaştığımız damgalardan biri¹⁷

Kağanlık damgası gibi çok özel bir takım damgalar dışındaki boy ve aile damgaları zamanla boyları oluşturan ailelerin sayısına paralel olarak küçük değişikliklere uğramıştır. Söz konusu gelişme gerçekleşirken hem boyların damgalarının ana çizgileri korunmuş, hem de eklenen küçük bir çizgi / fark ile yeni bir aile damgası oluşturulmuştur / türetilmiştir. Dolayısıyla yeni bir aile kodlanırken, hem ailenin mensubu olduğu boy ile olan ilişkisi korunmuş hem de ailenin boya olan bağlılığı teyit edilmiştir. Damgalar oluşturulurken / türetilirken ana çizgiler korunduğu için Türk boylarının aralarındaki bağları günümüzde bile büyük ölçüde belirlemek mümkün olmaktadır.¹⁸

¹⁷bk. S.A.Yatsenko, Tamgas of Iranolingual Antique and Early Middle Ages Peoples, <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/24Alans/AlansSarmatsTamgasEn.htm>, (25.08.2008);

Yu. A. Zuev, Horse Tamgas From Vassal Princedoms,

<http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevTamgasEn.htm>, (25.08.2008); Osman Mert, Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254.

¹⁸bk. O. Karataev, Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları, *Türkler*, C. II, Ankara, 2002, s. 386-390; S.A. Yatsenko, *age.*; Mert, Osman, Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye'de Bulunan Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum, 2007, s. 281-305.

Şaahar tepesinde aynı damgadan türetilen damga örnekleri

I. Şaahar yazıtının yakın çevresinde tespit edilen damgalardan görüntüler

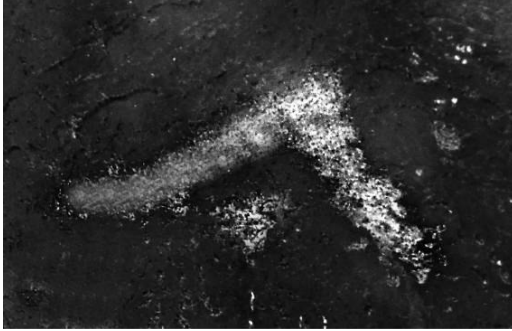

~ 12 ~ 0. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

I. Şaahar yazıtının yakın çevresinde tespit edilen damgalardan görüntüler
Yazıtın bulunduğu kaya üzerinde ise, yazıtın sahibini tanımlayan aşağıdaki damgalara yer verilmiştir:

Şaahar'da tespit edilen I. yazıttaki damgalardan görüntüler

Şaahar'da tespit edilen I. yazıttaki damgalardan görüntüler

4. Şaahar Tepesinde Tespit Edilen Yazıtlar:

(Kök)türk harfli yazıtlar yazıldıkları yere ve içeriklerine göre farklı amaçlarla yazılmışlardır. Türk kağan ve kumandanlarına ait yazıtlar genellikle ait oldukları dönemin “resmî tarihi” niteliğindeki metinlerden oluşurken, kutsal alanlardaki kayalara oyma, kazıma, dövme... metotlarla yazılan yazıtlar ise,

genellikle bölgeyi ziyaret edenlerin ad ve unvanlarından ya da (ad ve unvanlarının yanında) şükür, dua ve yakarılarından oluşmaktadır.¹⁹

Eski Türk inanç sistemine göre kutsal sayılan Şaahar tepesini dinî duygularla ziyaret eden insanlar zamanla kaya üstü tasvirlerin / mesaj vasıtalarının yanı sıra kendilerini de tanımlama gereği duymuşlar ve ziyaretlerinin ve eylemlerinin delili olarak kendilerinden iz bırakmışlardır. Kaya üstü tasvirlerin / mesajların sahibini temsil eden bu izler önce damga şeklinde iken fonetik alfabe kavramına ulaşıldıktan sonra damga ve yazı biçiminde devam ettirilmiştir. Zira Şaahar'da şu ana kadar tespit edilen yazıtlar yalnızca bir ad ya da unvandan oluşmaktadır. İlki 1996 yılında G. GONGORCAV, G. ENHBAT, Dr. J. BOLD ve fotoğraf sanatçısı N. GANZORİG'den oluşan Moğol araştırma ekibi tarafından bulunan ve yayımlanan yazıtların ikincisi ve üçüncüsü de 2005 yılında Dr. Ts. BATTULGA tarafından tespit edilmiş ve yayımlanmıştır.²⁰

4.1. I. Şaahar Yazıtı:

Kurganlar ile Şaahar tepesi arasında, tepenin güney yüzünde yer alan I. yazıt, bir kaya üzerinde (47 386910E 5031715N 2313 m) bulunmaktadır. Yazıtın yanında, (âdeta yazıtın sahibini genelden özele doğru tanımlayan) dört adet de damgaya yer verilmiştir:

I. Şaahar yazıtının ve damgalarının tebeşirle tespit edilen görüntüsü

¹⁹ bk. Cengiz Alyılmaz, *(Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara, 2007, s. 11.

²⁰ bk. G. Gongorcav, Şaahar, Tolgoın Hadnı Zurag, *-Mongol Nutag Dah' Tuuh Soyöln Dursgal (Sedevçilsen Davlah)*, Ulaanbaatar, 1999, s. 64.; Yu Boldbaatar, Şaaharın Türeg Biçees, *Altaica I*, Ulaanbaatar, 2001, s. 171-173; Battulga, Tsendiin, Şaahar Tolgoın Ertneii Biçgiin Dursgal, *Mongol Sudlal*, C. 25, S. 248, Ulaanbaatar, 2005, s. 29-32.

~ 14 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

Satır boyu 16 cm olan yazıtta yer alan harflerin büyüklüğü de 4 ile 7 cm arasında değişmektedir.

Yazıtın metni: 𐰽𐰺𐰸 : 𐰺𐰸: b(a)l : çor

Yukarıda da görüldüğü gibi yazıt “Bal-Çor” adlı biri adına yazılmıştır.

“Bal” kelimesi Türkçe’de (bal) ve Moğolca’da (zögiñ bal) aynı anlamda kullanılmaktadır:²¹

ol angar bal yalgattı: *O, ona bal yalattı.* (Divanü Lûgat-it Türk (DLT) CII, s.354)

olar bal yalgaşdı: *Onlar bal yalaştı.* (DLT) CIII, s.103)

“Çor” ise eski Türk yazıtlarında geçiş sıklığı yüksek ve önemli unvanlardan biridir. Çincesi: “Ço” olan sözcük, Brahmi ve Tibet metinlerinde “Çor” şeklinde geçmekte; “Kağan” unvanından daha aşağı derecede bir unvanın karşılığı olarak kullanılmaktadır.²²

𐰽𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸

kırgız kaganta **tarduş mançu çor** kelti: *Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi.* Köl Tigin yazıtı Kuzey 13

𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸..𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 :
𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 :
...𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 :

kañgım türük bilge kagan olurtukınta türük matı begler kisre tarduş begler **köl çor** başlayu ulayu şadapıt begler öngre tölis begler apa tarkan...: *Babam Türk bilge Kağan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütünü) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan...* Bilge Kağan yazıtı Güney 13²³

𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸 : 𐰽𐰺𐰸

²¹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C I, Ankara, 2007, s. 106-107; V. M. Nadelyaev (vd.), *Drevnetyurkskiy Slovar*’, Leningrad, 1969, s. 79; Sir G. Clausen, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 330.

²² bk. Osman F. Sertkaya, Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 104-108; Kelimenin kökeni hakkında bk. Mehmet Ölmez, Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2), *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 2, Ankara, 1997, s. 175-186.

²³ Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına ait metin “Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005” adlı eserden alınmıştır. Metinler Türkiye Türkçesi’ne aktarılırken “Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara, 2006” adlı eserden yararlanılmıştır.

ben **ibris apa çor** iki otuz yaşıma bitidim: *Ben İbris Apa Çor yirmi sekiz yaşımda yazdım.* Hoyd Tamir yazıtları V. metin 2. satır²⁴

... 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰢𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰏𐰤𐰠𐰢𐰏𐰤 ...

... el etmiş yabgu oğlu işbara tamgan çor...: *Devleti düzenlemiş Yabgu oğlu İşbara Tamgan Çor...* Ongi yazıtı 4. satır²⁵

... 𐰽𐰺𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰏𐰤𐰠𐰢𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰏𐰤 : 𐰽𐰺𐰏𐰤...

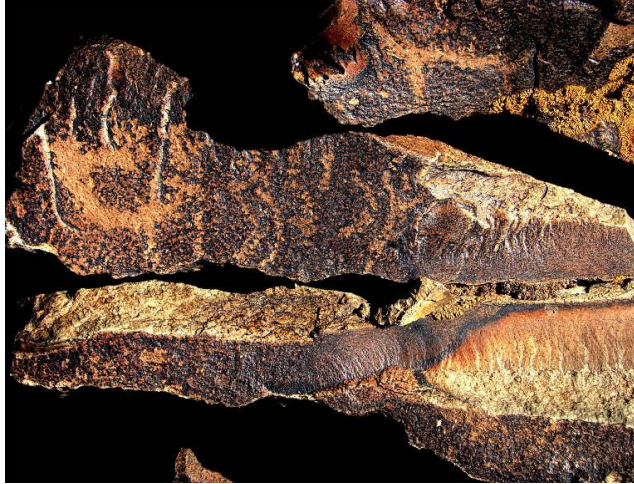
... irkin oğlu yigen çor kelti: *İrkin oğlu Yigen Çor geldi.* Köl İç Çor yazıtı 19²⁶

𐰽𐰺𐰏𐰤𐰠𐰢𐰏𐰤

sü çor oğuş atı: Sü Çor soyunun adı. Talas 10²⁷

4.2. II. Şaahar Yazıtı:

II. Şaahar yazıtı Şaahar tepesinin en üst noktasında kaya üstü tasvirlerin yoğun olarak bulunduğu bir alanda (47 386945E 5031859N 2339 m) bulunmaktadır. Yakın çevresinde küçük bir oboo ve sunak bulunan ve tek kelimedden oluşan yazıt, 2005 yılında Ts. BATTULGA tarafından tespit edilmiş ve yayımlanmıştır.²⁸

II. Şaahar yazıtı

²⁴ O. Fikri Sertkaya, Harcavbay, Sartkocaulı, Hoyto Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir), *TDAY Bellekten*, Ankara, 2001, s. 313-346.

²⁵ bk. L. Bold, *Orhon Biçgiin Dursgal II*, Ulaanbaatar, 2006, s. 99-125.

²⁶ bk. L. Bold, *age.*, s. 127-145.

²⁷ bk. S. Amanjolov, *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, İstanbul, 2006, s. 66-67.

²⁸ bk. Battulga, Tsendiin, Şaahar Tolgoın Ertniı Biçgiin Dursgal, *Mongol Sudlal*, C. 25, S. 248, Ulaanbaatar, 2005, s. 29-32.

~ 16 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

Yazıldığı alanın uzunluğu 13 cm olan yazıtta yer alan harflerin büyüklüğü, 4 ile 8 cm arasında değişmektedir.

II. Şaahar yazıtını ilk olarak tespit eden ve yayımlayan Ts. BATTULGA, yazıtı “𐰽𐰺𐰹: 1WGD : ilä uyit [-uqit] şeklinde okuyarak iki farklı şekilde anlamlandırmıştır:

1. Başta “Y / I” olarak değerlendirdiği kısmı “il / devlet” şeklinde anlamlandırmış ve kelimeyi “halk” olarak kabul etmiştir. Yazıtın diğer kısmını da “𐰽𐰺𐰹”uyit [-uqit] şeklinde okuyarak kelimenin kökünü Moğolcadaki **uh-**(**kaz-**) fiilinden hareketle [uq~uk~uy] şeklinde göstermiş; sondaki 𐰽’yi de Türkçe fiilden fiil yapım eki /-T-/nin sedalılaştırılmış şekli olarak kabul etmiş ve yazıtı “*Halka kazdır!*” şeklinde anlamlandırmıştır.

2. BATTULGA, Moğolcadaki “**uhaan** (zihin, idrak, bilim)” anlamına gelen sözcüğün kökünü “uh-“ fiili olarak değerlendirmiş; sondaki “𐰽”yi de Türkçe fiilden fiil yapım eki /-T-/nin sedalılaştırılmış şekli olarak kabul ederek yazıtı “*kalabalığa anlat, halka anlat*” şeklinde anlamlandırmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi araştırmacı yazıtı Moğolca kelimelere Türkçe ek getirerek izah etmeye çalışmıştır.²⁹

İncelemelerimiz sırasında yazıtın ilk harfinin üst kısmının bulunduğu alanın sağa ve sola doğru belirgin bir şekilde alçaldığını ve o alandaki yüzeyin kayanın orijinalinde de bozuk olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla yazıt yüzeyinin düz olmamasından dolayı ışık yazıt yüzeyinin tamamına eşit açılarla gelmemekte ve gözü yanıltmaktadır. Dövme / vurma yoluyla yazılan harflerin estampaj uygulanabilecek kadar derinliğe sahip olmaması da ilk harfin tespitini güçleştirmektedir. Ancak yazıtın farklı ışık ortamlarında farklı açılardan çekilen görüntülerinin değerlendirilmesiyle, ışıktan kaynaklanan sorunların Photoshopta giderilmesiyle ilk harfin “Y/I” değil “S/s” olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

Yazıtın metni: 𐰽𐰺𐰹: sogd

II. Şaahar yazıtı yukarıda da görüldüğü gibi sol tarafında bir damga ve “𐰽𐰺𐰹: Sogd” kelimesinden oluşmaktadır.

Söz konusu kelime, (Kök)türk ve Uygur dönemi Kağan yazıtlarında ve Tonyukuk yazıtında “sogd ve sogdak” şeklinde yer alır:

𐰽𐰺𐰹 : 𐰽𐰺𐰹𐰺𐰹 : 𐰽𐰺𐰹𐰺𐰹 : 𐰽𐰺𐰹 : 𐰽𐰺𐰹𐰺𐰹 : 𐰽𐰺𐰹 : 𐰽𐰺𐰹𐰺𐰹

²⁹ Battulga, Ts., *agm.*

: 1111 : 11111111 : 11111111 :

kuriya kün batsıkdaki sogd berçik er bukarak uluş bodunta nek sengün ogul tarkan kelti: Geride gün batsındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi. Köl Tigin yazıtı Kuzey 12

Y : 111 : 111111 : 1111111111 : 1111111111 : 1111111111 : 1111111111 : 1111111111... 6

...1111 : 11111 : 11111 : 1111

.....ukda bayırkuu tarduş bilge tarkan kutluğ yagma tabgaç sogdak başı bilige sengün uz öng erkin...: Bayırku Tarduş Bilge Tarkan Kutluğ ve Yagma-Tabgaç-Sogdak (işleri) başı Bilge Sengün Uz Öng Erkin...Tariat Kuzey 6

: 1111111111 : 11111111 : 11111111 : 1111111111 : 1111111111

sogdak tabgaçka selenğede bay balık yapıtı bertim: Selenge'de Soğdlular'a ve Çinliler'e Bay Balık'ı inşa ettirdim. Moyun Çor yazıtı Batı 5

4.3. III. Şaahar Yazıtı:

Ts. BATTULGA, "Şaahar Tolgoın Ertniı Biçgiın Dursgal" adlı makalesinde III. Şaahar yazıtına ait fotoğraf yayımlamış; yazıtın orijinal metnini "III" şeklinde vermiş ve söz konusu metni de şu şekilde okuyup anlamlandırmıştır:

Yazıtın metni: III: (e)s es(e)ng

Araştırmacı II. yazıtta olduğu gibi bunu da Moğolca'dan hareketle "es esāng: es esen: "sağlıklı / esen değil, rahat değil" şeklinde yorumlamıştır. Moğolca'da "es", fiil ya da yüklem fiilin önüne gelerek fiili/yüklem fiili olumsuz yapan bir edattır. Türkçe'de ise böyle bir olumsuzluk yapma biçimi yoktur.

Ts. BATTULGA'nın yayımladığı fotoğraftan böyle bir yazıtı tespit etmek mümkün görünmemektedir. 23.08.2007 tarihinde bölgede yapmış olduğumuz araştırma ve incelemelerde böyle bir yazıtla karşılaşmadık.

4.4. Şaahar Tepesine Son Zamanlarda Eklenen Yazılar ve Damgalar:

Moğolistandaki Hoyd Tamir yazıtları gibi bazı yazıtların üzerlerine son zamanlarda eklenen yazı ve işaretler dolayısıyla bir kısmı yok olmuş, önemli bir kısmı da yok olmak üzeredir. Şaahar tepesinde de ziyaretçiler ve bölgedeki çobanlar tarafından son zamanlarda yazılmış yazılar bulunmaktadır:

Şaahar tepesinde son zamanlarda eklenmiş yazılardan biri

Aynı bölgede atların üzerinde de tespit ettiğimiz bölgedeki Moğol çobanlar tarafından yeni eklenen bir damga

Yukarıda da görüldüğü gibi Kiril harfleriyle yazılmış yazı dışında görüntüde Çince'de biri “büyük”³⁰, diğeri de “orta” anlamına gelen iki işaret bulunmaktadır. Birlikte “büyük orta” yani “Çin” anlamına gelen yazıya Ts. BATTULGA konuyla ilgili makalesinde yer vermiştir.³¹ Ancak fotoğraftan da açık bir şekilde anlaşıldığı üzere bu yazının ve damganın yeni eklendiği son derece açıktır ve (Kök)türk harfli yazıt açısından herhangi bir bilgi değerine sahip değildir.

5. Şaahar Bölgesinde Tespit Edilen Türk Mezarları:

Türk mezar geleneği tarihinin çok eskiye dayandığı bilinmektedir. Zira bugün büyük bölümü Moğolistan'da, Doğu Türkistan'da, Tuva'da, Altay'da Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Azerbaycan'da, Anadolu'da... bulunan eski Türk mezarlarının birçoğu milattan önceki yıllara tarihlendirilmektedir. Bu mezarların da en karakteristik olanları, Türk yaşayış ve inancından derin izler taşıyan kurganlardır. Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur ve Kırgız dönemlerinin hepsinde var olan kurgan geleneğinin temelinde ise, “ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır

³⁰ Ayrıca bk. O. Fikri Sertkaya Çince * Tay “Büyük” Kelimesi ile Yapılan Damla, Dayı, Teyze ve Dede Kelimeleri Üzerine, *Türk Dili*, S. 680, Ankara, 2008, s. 150-159.

³¹ bk. Ts. Battulga, *agm*.

kurma” düşüncesi yatar.³² Moğolistandaki binlerce kurganın önemli bir kısmı Şaahar gibi kutsal sayılan bölgelerde bulunmaktadır:

Şaahar tepesinin yakın çevresinde yer alan ve uzunlukları 5-50 m; yükseklikleri ise 2-2,5 m arasında değişen kurganlardan biri

Kurganlar, esas itibarıyla iki kısımdan oluşur: Toprağın üstündeki (birinci) kısım çadırın dışını; toprağın altında kalan (ikinci) kısım ise, çadırın içini sembolize eder. Kendi içinde bölümlere ayrılan duvarlarına (Pazırık kurganında olduğu gibi) bazen halılar, kilimler ve işlemeli keçeler asılan, içine süs ve kullanım eşyaları yerleştirilen bu kısma, “mezar odası”, “ölü odası”, “ceset odası”... adları verilmektedir.³³

Şaahar’da çevresinde pek çok küçük mezar bulunan kurganlardan biri

³² Cengiz Alyılmaz, Asya’dan Avrupa’ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygarlık Eserleri, *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2008, s. 187-198.

³³ Cengiz Alyılmaz, *agm.*

~ 20 ~ O. MERT: Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar

2006 yılında Bayan Ölgey'in Ulaan Sum adlı kazasında açılan MÖ V. yüzyıla ait bir kurganın Moğolistan Arkeoloji Müzesi'ne taşınan mezar odasına ait görüntü

Büyük kurganlar genellikle kağan, kumandan ya da devrin ileri gelenlerinin mezarlarıdır. Büyük kurganların çevresinde yer alan küçük mezarlar ise, büyük kurgandaki kişinin ailesine, yakın çevresine ve ona yakın olmak isteyenlere aittir. Dolayısıyla Büyük kurganın çevresinde yer alan mezarların yerleştirilme biçimi ve sırası aynı zamanda mezar sahiplerinin hayattaki ilişkilerini de yansıtmaktadır. Bu kurganlarda kutsal sayılan alanın belirgin şekilde taşlarla çevrili olması; tören ve saygı yolunun yer alması, büyük bir bölümünde tasvirli, geyikli ve damgalı taşlar bulunması başta (Kök)türk dönemi mezarları olmak üzere sonraki dönem Türk mezar yapısına da örnek teşkil etmiştir.³⁴

³⁴ Ayrıca bk. Alyılmaz Cengiz *agm*; Barthold, Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair, *Makaleler ve İncelemeler, C. I*, Ankara, 1998, s. 362-286, (çev: A. İnan); A.İnan, Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları, *Makaleler ve İncelemeler, C. I*, Ankara, 1998, s. 497-499; B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 2003, s. 133-135; Y. Kocasavaş, Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri, *Türkler, C.3*, Ankara, 2002, s. 67-75; A. Karamürsel, Türklerde Mezar Geleneği, *Türkler, C. 3*, Ankara, 2002, s. 76-79; S. Dıvıçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul, 1987, s. 98-104; Törbat, Ts.-Ciskar, P. H.-Batsüh, D., Mongol Altafd Pazırkıin Bulşıfg Anh Maltan Sudalsan n', *Altai Sudlal*, Ulaanbaatar, 2005, s. 52-62; Nejat Diyarbekirli, Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, S. XXVIII/1-2, Ankara, 1991, s. 53-62; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s. 27.

KAYNAKÇA:

- AKBAŞ, Yaşar vd., *Türkçe-Moğolca Moğolca-Türkçe Sözlük*, Ulaanbaatar, 2006.
- ALYILMAZ, Cengiz, “Asya’dan Avrupa’ya Ana Çizgileriyle Eski Türk Uygarlık Eserleri”, Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri, Ankara, 2008, s. 187-198.
- ALYILMAZ, Cengiz, *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara, 2007.
- ALYILMAZ, Cengiz, “Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler”, Yeni Türkiye Dergisi, S. 46, Ankara, 2002, s. 613-615.
- ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005.
- AMANJOLOV, Altay S., *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı, 2003.
- AMANJOLOV, S. *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, İstanbul, 2006.
- ANOHİN, A.,V., Altay Şamanlığına Ait Maddeler, *Makaleler ve İncelemeler C. I*, Ankara, 1998, s. 317-330.404-453, (Çeviren: A. İnan).
- AZZAYA, Badamn, *Defter-i Çingiz-nâme, Survalciın Sudalgaa*, Ulaanbaatar, 2006.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema, “Çankırı Folklorunda Yaşayan Şamanizm Unsurları Üzerine Görüşler: Eski Türk İnanç Sisteminde Ağaç Kültü ve Çankırı’daki İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 16, İstanbul, 1982, s. 155-162.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema, “Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları 2002/3*, Ankara, 2002, s. 203-210.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema, “Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular”, *TUBA*, S. 22, Ankara, 1998, s. 171-184.
- BATTULGA, Tsendiin, “Şaahar Tolgoın Ertnii Biçgiin Dursgal”, *Mongol Sudlal*, C. 25, S. 248, Ulaanbaatar, 2005, s. 29-32.
- BAYAR, D., “Gurvan Mandalın Hadnu Zurag”, *Arheologiın Sudlal*, Vol. XVI, Ulaanbaatar, 1996, pp. 89-102.
- BOLDBAATAR, Yu, “Şaaharın Türeg Biçees”, *Altaıca I*, Ulaanbaatar, 2001, s. 171-173.

- CLAUSON, S. G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- ÇAĞATAY, S., “*Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler*”, TDAY Belleten, 1956, Ankara, 1988, s. 153-177.
- ÇORUHLU, Y., “*Türk Sanatında Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi*”, Toplumsal Tarih, S. 18, İstanbul, 1995, s. 33-42.
- ÇORUHLU, Y., *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul, 1995.
- DAŞNYAM, L. - OÇHİR, A. vd., *Mongol Nutag Dah' Tüüh Soyolun Dursgal*, Ulaanbaatar, 1999.
- DEREVİANKO, A. P. - OLSEN, J. W. - TSEVEENDORJ D. vd., *Arcaeological studies Carried Out By Joint Russian-Mongolian-American Expedition İn Mongolia İn 1996*, Novosibirsk, 1996.
- DEREVİANKO, A. P. - OLSEN, J. W. - TSEVEENDORJ D. vd., *Arcaeological Studies Carried Out By The Joint Russian-Mongolian- American Expedition İn Mongolia İn 1997-1998*, Novosibirsk, 2000.
- DİVİTÇİOĞLU, S., *Kök Türkler*, İstanbul, 1987.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, “*Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri*”, Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, S. XXVIII/1-2, Ankara, 1991, s. 53-62.
- ESİN, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978.
- GOLDEN, B. Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara, 2002, (çev: Osman Karatay).
- GONGORCAV, G., Şaahar, Tolgoın Hadnı Zurag, -*Mongol Nutag Dah' Tuuh Soyöln Dursgal (Sedevçilsen Davlah)*, Ulaanbaatar, 1999.
- GRAÇ, A. D., “*Voprosı Datirovki i Semantiki Drevnetyurkskih Tamgaobraznih İzobrajeniy Gornogo Kozla*”, Tyurkologičeskiy Sbornik 1972, Moskova, 1973, s. 316-333.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, İstanbul, 1989.
- İNAN, A., “*Eski Türklerde ve Antlarda “Ant”*”, Makaleler ve İncelemeler C. I, Ankara, 1998, s. 317-330.

- İNAN, A., “*Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü*”, Makaleler ve İncelemeler, C. II, Ankara, 1998, s. 252-259.
- İNAN, A., “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, Makaleler ve İncelemeler C. I, Ankara, 1998, s. 220-237.
- İNAN, A., “*Türk Şamanizmi Hakkında*”, Makaleler ve İncelemeler, C. I, Ankara, 1998, s. 389-396.
- JACOBSON, E., “*The Recreation of Landscape Settings in Petroglyphs of Northern Central Asia*”, International Journal of Central Asian Studies, Vol. 3, 1998.
- KALAFAT, Yaşar, *Kuzey Azerbaycan – Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’da Eski Türk Dinî İzleri – Dinî Folklorik Tabakalaşma-*, Ankara, 1998.
- KARAMAĞARALI, B., “*Türk Damgalarının Devamlılığı Hakkında*”, Türk Dünyası Araştırmaları, III/9, 1980, s. 5-24.
- KARAMÜRSEL, A., “*Türklerde Mezar Geleneği*”, Türkler, C. 3, Ankara, 2002, s. 76-79.
- KİM, Jung-bae, *Mongolian Petroglyphs With Focus On The Relics Of Ikh Dörölj And Paaluu*, Kore, 1998.
- KOCASAVAŞ, Y., “*Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri*”, Türkler, C.3, Ankara, 2002, s. 67-75.
- MERT, Osman, “*Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254.
- MERT, Osman, “*Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyede Bulunan Damgalar*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 36, Erzurum, 2007, s. 281-305.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara, 1995, (Çeviren: Ahmet Temir).
- NOVGORODOVA, É. A., *Mir Petroglifov Mongolii*, Moskova, 1984.
- OKLADNİKOV, A. P., *Petroglifi Mongolii*, Leningrad, 1981.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) II*, Ankara, 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 2003.

- ÖLMEZ, Mehmet, “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)”, Türk Dilleri Araştırmaları, C. 2, Ankara, 1997, s. 175-186.
- RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993.
- RİNÇEN, Emhetgev, *Les Dessigns Pictographiques Et Les Inscriptions Sur Les Rochers Et Sur Les Steles En Mongolie (Mongol Nutag Dah' Hadu Biçees Gerelt Höşööhiy Züyl)*, Ulaanbaatar, 1968.
- ROUX, Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul, 1994, (çev. Aykut Kazancıgil).
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2006, (çev: Lale Arslan).
- SERTKAYA, Osman F., Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 104-108.
- SERTKAYA, O. Fikri, Harcavbay, Sartkocaulı, Hoyto Tamir (Moğolistan)’dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir), *TDAY Belleten*, Ankara, 2001, s. 313-346.
- SERTKAYA O. Fikri, “Çince ≠ Tay “Büyük” Kelimesi ile Yapılan Damla, Dayı, Teyze ve Dede Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili*, S. 680, Ankara, 2008, s. 150-159.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 2006.
- TEZCAN, Mehmet, *Eski Türklerde Damga*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990.
- TÖRBAT, Ts.-CİSKAR, P. H.-BATSÜH, D., Mongol Altaid Pazırkıin Bulşig Anh Maltan Sudalsan n’, *Altaid Sudlal*, Ulaanbaatar, 2005, s. 52-62.
- TSEVEENDORC, D.,-BATÇULUUN, L.,- BATBOLD N., *Molor Tolgoın Hadu Zurag*, Ulaanbaatar, 2004.
- V. M. NADELYAEV (vd.), *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad, 1969.
- YATSENKO, S.A. Tamgas of Iranolingual Antique and Early Middle Ages Peoples, <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/24Alans/AlansSarmatsTamgasEn.htm>, (25.08.2008).
- ZUEV, yu. A., Horse Tamgas From Vassal Princedoms, [Http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevTamgasEn.htm](http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevTamgasEn.htm), (25.08.2008).